

НАЙСТАРША АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ПЕРЕМИШЛЯ У НОВІШОМУ ОСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006. – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il.

Праця Збігнева П'яновського та Міхала Прокси, що вийшла друком 2008 р., – це виправлена та доповнена версія двох їх спільних публікацій, у яких висвітлено матеріали дослідження двох не просто самотніх, а унікальних перемишльських пам'яток – палацового комплексу з ротондою на Замковому узгір'ї та ротонди святого Миколая, виявленої під пресвітерієм перемишльської латинської катедрі. Науковий доробок цих авторів не обмежується працями, написаними в тандемі, а охоплює низку окремих статей на зазначену перемишльську тематику, розпорошених у наукових виданнях 80–90-х років минулого століття. Їх перелік вміщено наприкінці рецензованої монографії у списку опрацьованої літератури. Проте, за прикрим недоглядом, пропущено одну з двох згаданих публікацій, декларованих ще у вступі як спільний доробок, що передує монографії. У загальному списку зацікавлений читач може знайти лише публікацію 1998 р., написану за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень 1996–1998 рр. ротонди святого Миколая¹. Натомість новіша спільна праця, у якій синтезовано матеріали дослідження дороманського палацового комплексу на Замковому узгір'ї, у списку літератури відсутня². У згаданому переліку є й інші пропуски, які згадаємо нижче, аналізуючи текст за порядком його викладу.

Монографію поділено на дві частини, присвячені одній з двох перемишльських пам'яток. Виклад розпочинається із давнішої – замкового палацового комплексу. Його відкриває аналіз розвитку перемишльського міста та замку, розбудованого пізніше на тому ж місці (с. 9–16). Автори констатують, що найстаршою його оборонною лінією ймовірно, була, тут

¹ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998.

² Pianowski Z., Proksa M. Przedro-

mańskie palatium i rotunda na wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych do roku 2002. – Przemyśl, 2003. – S. 28–79.

“palisada” (частокіл). Цей гіпотетичний частокіл датується умовно X ст. Натомість добре зберігся оборонний вал міста, який також, не цілком впевнено, “można datować” кінцем X – початком XI ст. Проте запропоноване окреслення конструктивних особливостей валу абсолютно суперечливе. Відкликаючись до археологічних досліджень 1958–1959 рр. під керівництвом Антоні Куниша та Анджея Жакі, спершу стверджується, що в основі конструкції є зрубна кліть – “konstrukcję tego wału określono jako skrzypową”, а далі, очевидно як власне уточнення, йдеться про т. зв. перекладну конструкцію – “ewentualnie – przekładkową”. Отож, з аналізованого тексту важко одержати достовірну інформацію як про датування, так і про конструкцію найстарших оборонних ліній міста. Проблема заснована на давньому “камені спотикання” польських медієвістів – літописній звістці про похід князя Володимира Великого “на ляхів” 981 р: “Иде Володимѣрь . к Ляхомъ . и заа грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Русью”³. Справа “наукової честі” польських дослідників східних порубіжних територій є намагання прив’язати не цілком докладне, закономірно, археологічне датування до цієї вікопомної дати. З нею логічно співвідноситься і поява валів зі зрубною конструкцією, яку традиційно пов’язують зі східнослов’янською будівельною практикою. Оскільки давніша “палісадова” оборонна лінія – є не стільки реальна, як гіпотетична (“mogła być palisada”), то довелось би визнати, що появу укріпленого валами міста потрібно пов’язувати з діяльністю східнослов’янської людності, вужче – киево-руської адміністрації. Звідси й з’являється у тексті не підкріплена аргументами вставка про перекладну конструкцію (przekładkową), яку наукова традиція приписує західним слов’янам. Зауважені коливання авторської думки, без сумніву, шкодять науковому рівню аналізованого тексту. Прискіпливому читачеві аж ніяк не досить дуже схематичних та надто узагальнених схем розвою забудови середньовічного Перемишля, якими рясніють перші сторінки видання. Назріла необхідність аналізу конкретних планів та перетинів археологічних розкопів, траншей та шурфів, які б підкріплювали те чи інше припущення або гіпотезу. На жаль, таких матеріалів у рецензованій праці бракує.

Ще більше запитань викликає прочитання підрозділу про стан досліджень та наукової дискусії у вивченні перших кам’яних будівель, зведених на території міста, – палацово-сакрального комплексу ротонди та поєднаної з нею палацової споруди (с. 16–22). Відкриття цього комплексу у 50–60-х роках минулого століття стало науковою сенсацією і вже від перших публікацій у польській науковій літературі час його появи почали, вслід за А. Жакі (озвучено ще на початку 1960-х років), беззастережно пов’язувати з короткотривалим періодом далеко не доконаного “факту” п’ястівського володіння Перемишлем за часів панування Болеслава Хороброго та Мешка II. У цьому підрозділі автори висвітлюють етапи археологічного дослідження замкового комплексу і доволі неочікувано й побіжно

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 69.

вдаються до практики визначення мірничих особливостей. Неочікувано насамперед тому, що цю важливу складову архітектурного аналізу варто було би прецизійніше розглянути в одному з наступних підрозділів, у яких мовиться про “zarys budowli, wymiary” (с. 23) чи їх “układ przestrzenny” (с. 24–25). Натомість автори виразно уникають професійних дискусій на цю тему, наголошуючи на суперечливості висновків й протиставляючи думку Івана Могитича, Василя Петрика та Юрїя Дибї (про використання східних мір у розплануванні комплексу) думці А. Жакі, який вважав, що в основі розпланування ротонди лежить римська стопа. Врешті, під сумнів ставиться й наукова вартість методики мірничого аналізу з використанням архітектурного модуля “przy znacznych wahaniach grubości murów, a także braku zgodności kolejno dokonywanych pomiarów pałatium”. Останній закид щодо неточності археологічних обмірів палацової споруди звернено, очевидно, до археологів-співвітчизників. А от щодо мірничих методик, то про їх достовірність варто пояснити докладніше, оскільки автори аналізованої праці не є професійними архітекторами. Міра, вирахована не із загальних розмірів об'єкта чи його окремих частин, а з будівельного модуля, об'єктивно дає достовірніший результат, оскільки мінімізує варіативність можливих комбінацій. Проілюструємо це на прикладі. Припустімо, що потрібно визначити будівельну мірну одиницю на промірі у 1866 см. Приблизно з однаковою похибкою до цієї величини можна прикласти 55 мір (54,882) величиною у 34 см (каролінзька стопа) або 60 мір (60,194) величиною у 31 см (грецька стопа). Обидві числові комбінації, одержані при поділі, кратні п'яти, тобто, на перший погляд, однаково достовірні. Але такий висновок, через свою контроверсійність, не може вдовольнити. Однак, якщо відомо, що базовий промір ділиться на 10 модулів по 186,6 см, то величина мірної одиниці визначається цілком певно. Поділивши величину модуля на 34, отримуємо 5,448, а поділивши на 31 – 6,01. Отож, певніше, що величина модуля складала 6 грецьких стіп по 31,1 см. До того ж, величина саме в шість стіп відповідає грецькій оргії, що доводить правильність вибору міри.

Перемишльську ротонду також розпланували за модульною системою. Величина будівельного модуля дорівнювала товщині зовнішньої стіни й вкладалася у величині в 4 модулі у внутрішній промір ротонди. Тому її зовнішній діаметр дорівнював 6 модулям. Авторі аналізованої праці вказують, що зовнішній діаметр ротонди становив 1 120 см. Поділивши його на шість одиниць, одержуємо величину модуля, рівну 186,66 см, що відповідає чотирьом ліктям або шести стопам по 31,11 см. Цей промір максимального наближений до грецької стопи. І саме ця обставина, а ніяк не недовіра до методики, і є немилою авторам, оскільки не вкладається у “традиційну” схему початків Перемишля, культивовану від часу перших польських археологічних досліджень міста.

Повернемося до тексту праці. Наступний підрозділ “Materiał i technika budowy” присвячено аналізу будівельних матеріалів та технологій, використаних при зведенні палацового комплексу. Авторі констатують, що

мурування виконувалося з плитуватого каміння ламаного пісковіку сірої та сіро-іржавої барви, викладеного на вапняно-піщаній заправі чи практично вапняному розчині, оскільки піску в його складі було заледве 7 %. Чимала кількість вапна зафіксована і в тиньку лицевих поверхонь. Дослідники зауважують, що техніка мурування, застосована в перемишльських пам'ятках, нагадує техніку мурування вавельського тетраконха (ротонди святих Фелікса і Адаукта). Проте поза увагою З. П'яновського та М. Прокси залишається той факт, що обидві пам'ятки випадають із загальнопольської традиції дороманського будівництва, заснованого на застосуванні не вапняних, а гіпсових розчинів. Згадана обставина не може бути випадковою, оскільки технологія випадку вапна вимагає суттєво вищої температури і свідчить про цілком іншу будівельну майстерність. На цей промовистий факт звернуто особливу увагу в окремій розлогій статті, присвяченій обидвом ротондам (перемишльській та вавельській). Це дослідження, опубліковане 2005 р.⁴, вийшло за три роки до появи монографії, проте залишилося поза увагою авторів. Невідомим для них виявилось і видане окремою книгою того ж року дослідження українських храмів-ротонд X – першої половини XIV ст.⁵

Згадані публікації, що свідомо чи через незнання випали з наукового багажу польських колег, могли би бути корисними і в наступних підрозділах аналізованої праці, як-от “Układ przestrzenny, elementy wyposażenia architektonicznego” (с. 24–25) чи “Próby rekonstrukcji” (с. 26–46). Варто наголосити: відомі реконструкції перемишльських пам'яток, що їх тиражують у польських наукових виданнях, надто схематичні, засновані на поверховому порівняльному аналізі й пропускають факти, важливі для повноцінного архітектурного вивчення об'єктів.

Певна односторонність опрацювання теми простежується і в аналізі підрозділів “Budowle przemyskie i architektura rezydencjonalna monarchii pierwszych Piastów” (с. 39–46), “Architektura pałacowa pierwszych Piastów na tle europejskim” (с. 62). Уже назви відображають притаманну польській літературі сталу тенденцію “недобачати” того, що робилося у той час на сході Європи. Не кажучи про тонкощі архітектурного аналізу, для формування повноцінної картини зовнішніх впливів треба було б на рівні порівняння планувальних вирішень згадати палацові споруди Києва. Та й у тогочасній Центральній Європі далеко не всі культурні вияви можна однозначно трактувати як західні. Згадаємо в цьому контексті хоча би бенедиктинців східного обряду, доволі активних у кінці X та на початку XI ст., зокрема – впливи монахів Сазавського монастиря в сусідніх Чехії та Угорщині. Демонстративна орієнтація винятково в один бік суттєво спрощує проблематику.

⁴ Дибя Ю. Фундації Богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки Наукового

товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2005. – Т. 249. – С. 35–104.

⁵ Його ж. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. – Львів, 2005.

Другий розділ монографії присвячено не менш важливій пам'ятці – ротонді, виявленій у 1961 р. під пресвітерієм перемишльської латинської катедри. Від старшої замкової ротонди Миколаївська відрізняється насамперед технікою мурування з лицевих, старанно витесаних блоків вапняку, й окремим кільцем кам'яного фундаменту в межах кола нави, призначеним для утримання внутрішніх опор.

Споруда є унікальною як за масштабами (їй важко знайти подібного роду значний відповідник у тогочасній Польщі), так і за планувально-просторовими характеристиками (серед власне польських пам'яток внутрішнє кільце опор наявне лише в готичній за стилістикою легницькій палацовій каплиці). Ця обставина простежується у підрозділі “Kościoły centralne z obejściem w architekturze wczesnego średniowiecza” (с. 78–97). Практично всі пам'ятки наведені з-поза меж історичної Польщі. У переліку фігурують переважно об'єкти, далекі від історичного контексту, дотичного до порівнюваного перемишльського храму, – аж до ранніх римських баптистеріїв.

Долучено також ряд галицьких та волинських ротонд, апелюючи до їх західного технологічного та об'ємно-просторового “родоводу”. Цілком позбавлене історичного підґрунтя трактування монастирської Михайлівської ротонди у Володимирі як збудованої західними майстрами для колонії купців, подібно до “Німецької божниці”. Як недосконале (sic!) копіювання кам'яних взірців трактовано унікальну за архітектурою та оздобленням дерев'яну Олешківську ротонду. Відмахнулися автори і від атрибуції ротонди X ст., виявленої у Києві, в межах т. зв. “города Кия” (за З. П'яновським та М. Проксою – в городі Ярослава!) (с. 95), у якій спостерегли “brak śladów podróg wewnętrznych”. Проте опори таки існували – дерев'яні, на ступінчатих кам'яних основах, одна з яких виявлена археологічно. Причина помилок – поверхова обізнаність з київською пам'яткою, знаною авторам лише за нашою контекстною ілюстрацією з публікації про перемишльську Миколаївську ротонду. Невідомою для них залишилася як спеціальна публікація про київську ротонду X ст.⁶, так і дискусія на тему кам'яної бази під дерев'яну опору⁷. Треба сказати, що наявні у праці З. П'яновського та М. Прокси скорочені поклики в тексті не завжди мають відповідну позицію у прикінцевому переліку літератури (вище уже вказано на неуважність у покликах на власні праці). Подібно, без розшифрування, бачимо (с. 67) і поклик (29) на якусь із наших ближче не окреслених у тексті праць (“J. Dуба 2001”) зі згадкою про київську ротонду X ст., класифіковану опонентами, через поверхове ознайомлення з українською літературою, як “anigmatyczny obiekt z Kijowa, datowany na X wiek”. Так, цілком реальну й неодноразово досліджену київську пам'ятку польський науковий тандем ставить в один ряд з абсолютно надуманою ротондою в

⁶ Дибба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // ЗНТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 524–558.

⁷ Його ж. Проблеми інтерпретації

однієї кам'яної деталі з київських знахідок (нотатки на берегах монографії Є. Архипової) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2007. – № 3. – С. 125–132.

Познані, примальованою до прямокутної палацової споруди, дослідженою в районі костелу Богородиці (NPMarii), на підставі спостереження зарису ближче не окреслених “kolistych struktur”, що проглядалися “w trakcie badań geofizycznych (с. 40).

Безузв'язним залишається те, що унікальна за архітектурними характеристиками перемишльська Миколаївська ротонда випадає з тогочасного польського історично-архітектурного кола. Для центральних польських влад (якщо навіть прийняти за dokonаний факт короткочасні періоди захоплення П'ястами Перемишля) місто над Сяном було, звичайно, далекою та нестабільною провінцією, наповненою руською людиною. Ця обставина позбавляє сенсу припущення про появу у провінції пам'ятки, масштабнішої від тогочасних столичних польських відповідників ротондового типу.

Водночас, Перемишль був столичним руським городом і саме в цьому контексті необхідно аналізувати недатований документ князя Лева Даниловича, відомий з обляти в лавничій книзі Перемишля за 1469–1480 рр. Він інформує, що княжий храм передано самоврядній міській громаді “на право німецьке”. Про руське походження храму свідчать хоча би знахідки бронзових енколпіонів XIII ст., що фігурують у каталозі та бібліографії пам'яток Марії Петрусінської, як знахідки, пов'язані з Миколаївською ротондою у Перемишлі⁸. Цього факту авторам праці “вдалося не згадати”. Все ж, у прикінцевих висновках, попри загальний “руський” скептицизм роботи, дослідники визнають, що немає суттєвих перешкод, щоби храм не міг бути спорудженим за часів князя Данила Романовича.

Отож, попри безсумнівні позитивні моменти праці З. П'яновського та М. Прокси, в якій систематизовано значний обсяг матеріалів до двох перемишльських пам'яток ротондового типу, в ній, на наш погляд, виразно відчутне намагання – часто всупереч фактам – надати пам'яткам своєрідного “патріотичного” звучання. Нагадаємо, що типова романська технологія та стилістика не робить, для прикладу, білокам'яні храми Владимиро-Суздальської землі чужими східній традиції. Зауважена тенденція, що не має нічого спільного з наукою, заважає її природному поступу. Без цього нашарування праця, безперечно, лише б виграла. Без сумніву, “драстичність” теми провокує складне минуле українсько-польського порубіжжя, проте минуле не має перешкоджати на дорозі до майбутнього.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁸ *Pietrusińska M. Katalog i bibliografia zabytków // Dzieje sztuki Polskiej. – Warszawa, 1971. – T. 1. – S. 751.*